

МОРФОНОЛОГІЯ ЯК НАПРЯМОК ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Наталя Русаченко (Київ)

Зародження морфології як напрямку лінгвістичних досліджень пов'язане з розвитком порівняльно-історичного мовознавства. Ознайомившись з ученням індійських граматистів про закони *sandhi*, *guna* та *vrdhhi*, індоєвропейці встановили ряд типів звукових структур в основах досліджуваних мов, проаналізували лінгвістичні явища, які сьогодні є предметом морфологічних досліджень. Зокрема, вони запропонували опис індоєвропейських чергувань голосних, з'ясували їх природу та функції, висловили припущення про зумовленість чергувань потребою вираження певних граматичних значень (Я. Грімм, А. Шлейхер, К. Бругман, А. Мейє). Проте морфологія як самостійна дисципліна оформилася спершу в описовій лінгвістиці. У функціональному аспекті було з'ясовано специфіку морфологічних явищ, їх відношення до явищ фонології та морфології, простежено деякі закономірності функціонування в сучасній мовній системі. Здобутки описової лінгвістики з часом було використано і в лінгвістиці історичній.

І все ж, теорія морфологічного опису мов ще перебуває в стані свого формування. Це пов'язується, насамперед, із суперечливою природою морфологічних явищ, які функціонують на межі фонології та морфології, звідси – їх неоднозначним трактуванням. Так, не до кінця з'ясовано статус морфології, об'єкт її дослідження, не окреслено виразно меж морфологічних явищ. У поглядах мовознавців спостерігаються значні розбіжності щодо того, якими термінами, одиницями і поняттями потрібно оперувати в морфологічних дослідженнях.

На потребі дослідження морфології в історичному плані свого часу наголошував М.Трубецької у широко відомій статті "Деякі міркування щодо морфології" (1931). Як випливає з неї, морфологічні процеси відігравали значну роль в історії мови, а їх сучасний стан є наслідком складного переплетення фонетичних і морфологічних переплетень у минулому (Трубецької 1967: 115-118). Підготовчим ґрунтом для морфологів-діахроністів є також праці А. Мейє (Мейє 1951), якому, зокрема, належить спроба описати морфологічні чергування голосних ранньої праслов'янської мови у зв'язку з індоєвропейською. П. С. Кузнецов (1952, 1954) уперше схарактеризував основні етапи морфологізації чергувань, охопивши як вокалізм, так і консонантизм, і простежив зв'язок між праслов'янською морфологією та її індоєвропейськими джерелами.

У С. Б. Бернштейна знаходимо опис історії чергувань у деяких слов'янських мовах та діалектах, характеристику праслов'янських іменних основ з урахуванням морфологічних явищ; об'єктом уваги дослідника стали і проблеми української історичної морфології, зокрема в системі дієслівної словозміни (1974: 112). М. Б. Попов (1982) визначає основні завдання та одиниці історичної морфології, вивчає морфологічний етап занепаду редукованих. Ж. Ж. Варбот (1989) простежує основні аспекти цього наукового напрямку, особливості морфології давньоруського іменного словотвору, висуває ідею про важливість вивчення морфологічних модифікацій для реконструкції праслов'янського лексичного фонду. Цінними для вивчення ряду теоретичних проблем історичної морфології є праці О. С. Кубрякової і Ю. Г. Панкраца, Ю. Кудрявцева та інших дослідників.

В україністиці проблеми історичної морфології перебувають на своєрідній периферії таких дисциплін, як історична фонологія та історична граматики. Дослідники торкаються їх в окремих розвідках і статтях, проте монографічні дослідження, на жаль, досі відсутні. У працях з історичної фонології та історичної морфології висловлено важливі ідеї граматикалізації фонетичних процесів української мови, схарактеризовано взаємозв'язки між морфологічними та фонетичними явищами, досліджено умови функціонування альтернатив в окремих частинах мови тощо.

Для вивчення морфологічних процесів в історії української мови основоположне значення мають праці О. Потебні (1876; 1941) та П. Житецького (1876; 1889). Зокрема, важливими для розвитку української історичної морфології є вивчення ними граматикалізації фонетичних процесів, ролі наголосу як однієї з причин звукових змін. Ідея П. Житецького про зміну способів вираження слова виявилася плідною для вивчення нарошування й усічення твірної основи, для аналізу явищ накладання морфів у процесі деривації; зокрема, П. Житецький дослідив аналогічні звукові зміни на межі морфів у процесі словозміни, почасти словотворення (маємо на увазі ретельно виконану характеристику звукових чергувань у різних позиціях). О. Потебня та П. Житецький дотримувалися принципу послідовного розмежування фонетичних і нефонетичних змін, що дало можливість їх наступникам уточнити коло об'єктів морфологічного аналізу.

У ХХ ст. розвиток положень О. Потебні та П. Житецького в галузі морфології здійснювався у зв'язку з посиленням уваги, по-перше, до історичної фонології та історичної морфології української мови, по-друге, до розвитку явищ міжрівневої взаємодії. Так, Л. А. Булаховський висвітлює в порівняльно-історичному плані індоєвропейські чергування голосних та їх зміни на слов'янському ґрунті (1927); зокрема, у нього знаходимо цінні ідеї про акцентування як основу для диференціації граматичних категорій різних частин мови, які пізніше набули розвитку у працях В. Г. Скляренка (Скляренко 1983).

Українські мовознавці ґрунтовно вивчили ряд морфологічних явищ, які виявляються у процесі словозміни і словотвору різних частин мови. Так, Л. Л. Гумецька, досліджуючи словотворчу систему української актової мови XIV–XV

ст. (1958), торкається фонемних модифікацій морфем, зокрема нарощень, накладань, вокалічних та консонантних чергувань. Роль аналогії в перехідному пом'якшенні спільнослов'янських *g, k, x* в *dz', c', s'*, що пояснює причини виникнення морфонологічних чергувань, зумовлених процесом палаталізації, була об'єктом вивчення О. С. Мельничука (1958). С. П. Бевзенко (1960) детально висвітлює ряд морфонологічних явищ, які виявляються у процесі історичного розвитку словозміни і словотвору різних частин мови, зокрема в говорах української мови.

Взаємозв'язки між фонетичними та морфологічними явищами з урахуванням діалектних особливостей були об'єктом уваги П. Д. Тимошенка (1962). Ідеї дослідника відбивають взаємозв'язок історичного розвитку явищ фонології і морфології, демонструючи специфіку морфонології як науки. Л. Е. Калнинь (1961: 86-88), вивчаючи кореляції твердих і м'яких приголосних фонем в українській мові, уперше звернула увагу на функціонування довгих м'яких приголосних, зумовлене обмеженням їх уживання певними морфологічними категоріями, і висунула ідею про те, що довгота м'яких приголосних по суті виконує ту саму морфологічну функцію, що приголосний *j* у сполучі з губними та *p* у відповідних морфемах; ці ідеї знайшли подальший розвиток у працях А. М. Залеського (1980). С. П. Самійленко (1964; 1970) характеризує чергування, що супроводжують творення граматичних форм іменника і займенника, висловлює важливі міркування щодо їх природи та функціонування у староукраїнських пам'ятках.

Істотний внесок у розвиток української історичної морфонології зробив М. А. Жовтобрюх, якому належить ряд цінних спостережень в академічному курсі "Історія української мови : Фонетика" (1979), у статті, присвяченій "Розмові" – українсько-церковнослов'янському розмовнику XVI ст. (1980), інших статтях і розвідках. Аналізуючи чергування голосних і приголосних звуків, автор розглядає умови використання фонетичних засобів у різних морфологічних позиціях, дотримується системного підходу до вивчення морфонологічних явищ у межах як окремої частини мови (наприклад, у системі дієслова), так і певного синхронного зрізу в історії мови. У працях В. М. Русанівського (1971 та ін.) знаходимо докладний аналіз умов використання фонетичних засобів мови в різних морфологічних позиціях, розгляд аспектів історії морфонологічних явищ у системі дієслова, системний підхід до вивчення альтернатив, який виявляється щодо певної частини мови. Цінними видаються спостереження про появу морфонологічних явищ у процесах словозміни і словотвору іменників та прикметників, розміщені в монографіях І. Г. Матвіяса (1974) та А. П. Грищенко (1978).

На пильну увагу лінгвіста-історика заслуговує ґрунтовна монографія Ю. Шевельова "Історична фонологія української мови", уперше опублікована англійською мовою (Shevelov G. Y.: *A Historical phonology of the Ukrainian Language*. Heidelberg, 1979. 809 p.), а нещодавно – в українському перекладі (Харків 2002). Автор детально простежує розвиток фонологічної системи

української мови від пізньої праслов'янської та давньоукраїнської доби аж до її сформування, звертає увагу на ряд морфологічних змін, що в ній відбувалися.

Плідними виявилися дослідження українських морфологів у функціональному аспекті, що можуть бути використані для вивчення історичних фонемних модифікацій морфем. З цього погляду привертає до себе увагу висвітлення таких проблем, як: опрацювання основ теорії морфологічного опису (Коструба 1996; Горпинич 1999); морфологічні процеси в системі словотворення та словозміни іменника (Комарова 1990); морфологічні модифікації у процесі словозміни та словотворення прикметника (Горпинич 1976); морфологічні явища в системі словозміни дієслова (Козленко 1992); закономірності реалізації морфологічних явищ у системі словотвору (Кравченко 1990; Клименко, Карпіловська 1998). В академічному курсі "Сучасна українська літературна мова : Вступ. Фонетика" (Київ 1969) П. Коструба досліджує історичну основу чергувань, розглядає шляхи розвитку фонетичних та фонологічних модифікацій морфем.

Важливо наголосити, що відносно повний опис синхронної морфологічної системи дозволяє встановити важливі для історичного мовознавства факти, які в іншому разі можуть виявитися поза увагою дослідників. Ці факти "стосуються в більшості випадків не самої морфологічної системи, а швидше винятків із неї" (Жубрякова, Панкрац, 1983: 29-30). З іншого боку, вивчення морфологічної системи в діячності дає змогу не тільки встановити історію розвитку морфологічних явищ, а й повніше простежити їх функціонування в синхронній системі, оскільки особливості морфологічних модифікацій у сучасній мові значною мірою визначаються історичними причинами, сприяє глибшому розумінню власне фонетичних і граматичних процесів, відбиває специфіку морфології як науки, дає підстави сформулювати найважливіші правила словотвірної та словозмінної морфології, відкриває нові можливості для аналізу внутрішніх взаємозв'язків між елементами граматичної структури. Завдяки цьому підходу виникає можливість зіставлення історичних і сучасних явищ морфології, пошуку паралелізмів у їх функціонуванні, віднайдення тих сучасних явищ, які відповідають певним аналогам в історичній морфології.

Актуальність сказаного не зменшується від констатації того факту, що на сьогодні ступінь опрацювання української історичної морфології явно недостатній. Не применшуючи наукової цінності досі зробленого, треба підкреслити потребу зупинитися на деяких завданнях, що стосуються її проблематики, аспектів розгляду, в окремих випадках – методики морфологічного аналізу. Так, в українській історичній лінгвістиці значно більшої уваги потребують проблеми поширення та функціонування морфологічних явищ у староукраїнському літературному мовленні другої половини XVI–XVIII ст., коли на живомовній основі формувалася українська літературна мова, відбувався поступовий перехід до національних літературних норм. Актуальним завданням залишається і системне вивчення морфології української мови в діячності з метою визначити роль морфологічних засобів в організації словозмінних і словотворчих парадигм, виявити спільне та відмінне в морфологічній

структурі української мови різних періодів, а відтак простежити розвиток не окремих морфонологічних процесів, а системи в цілому.

Загальновідомим є положення, згідно з яким одне із завдань морфонолога-діахроніста полягає в реконструкції синхронних зрізів морфонологічної системи в періоди відносної стабільності. За цих умов важливим стає виявлення на кожному часовому зрізі не стільки окремої морфонологічної ознаки, окремого факту, скільки системи морфонологічних модифікацій та визначення місця і функції конкретного факту в цій системі. “Оскільки ознаки – це абстракція, то опис історії мови може виявитися досить узагальненим і може оминати історію окремих форм” (Кудрявцев 1996: 10). У свою чергу, морфонологія, одиниці якої виділяються на основі їх функцій, здатна розкрити природу, механізми і причини виникнення фонетичних змін (Кудрявцев 1996: 11). Як правило, звичайною сходиною в цьому переході стає процес фонологізації алофонів однієї фонемі (Макаев, Кубрякова 1972: 35).

Морфонологія виступає певним регулятором внутрішніх взаємозв'язків між елементами мовної структури, а “взаємний зв'язок різних рівнів мови виявляється не тільки під час вивчення мовної системи в певний момент її існування. Ще яскравіше він виступає під час дослідження його в історичному аспекті, оскільки часто можна спостерігати, як те, що спочатку належало одному рівню мови, переходить до іншого і дає можливість краще розібратися у фонетичних та граматичних процесах” (Кузнецов 1961: 62). У діахронній проекції морфонологія виступає як каталізатор фонетичних процесів, оскільки, з одного боку, сприяє інтенсифікації або, навпаки, послаблює дію фонетичних процесів у морфології, а з іншого, відіграє активну роль у становленні та історичних перетвореннях тих чи інших морфологічних форм, завдяки чому забезпечується оптимальна побудова словформ у парадигматичному і дериваційному рядах. Становлення морфонологічних характеристик відбувається як розвиток певної фонетичної тенденції, що підтримує категоріальне розподілення форм, зумовлене граматичною системою.

Важливо наголосити, що дослідження морфології в діахронії доводить автономність морфонологічної системи. Так, фонологічне за походженням явище морфології, яке склалося історично, можна легко поділити в синхронії між фонологією та морфологією. Закономірності вокалізації іменної основи не тотожні історичним закономірностям занепаду зредукованих. Складну картину являє собою і добір зменшувальних суфіксів, де тільки ґрунтовний історичний аналіз допомагає виділити різні хронологічні накладання морфонологічних перетворень первинної системи.

Отже, актуальність вивчення історичної морфології української мови зумовлена не тільки недостатньою розробленістю її основних понять, а й потребою визнати, що морфонологічні процеси відігравали значну роль в історії мови, виступаючи регуляторами фонологічного розмаїття у граматиці; потребою розкрити причини виникнення та розвитку фонемних модифікацій морфем, що, безперечно, відкриває нові можливості для аналізу внутрішніх взаємозв'язків між елементами граматичної структури; потребою визначити роль

морфологічних засобів в організації словозмінних та словотворчих парадигм, сформулювати правила словотвірної та словозмінної морфології; нарешті, потребою з'ясувати роль доморфологічного періоду в історії мови.

Література:

- БЕВЗЕНКО С. П.: Історична морфологія української мови (Нариси із слово-зміни та словотвору). Закарп. обл. вид-во, Ужгород 1960. 416 с.
- БЕРНШТЕЙН С. Б.: Очерк сравнительной грамматики славянских языков. Чередования. Именные основы. Изд-во АН СССР, Москва 1974. 350 с.
- БУЛАХОВСЬКИЙ Л. А.: Вступ до порівняльної грамматики слов'янських мов. Фонетика праслов'янської мови. Харківськ. ІНО, Харків 1927. 84 с.
- ВАРБОТ Ж. Ж.: Древнерусское именное словообразование. Наука, Москва 1989. 230 с.
- ГОРПИНИЧ В. О.: Відтопонімічні прикметники в українській мові. Вища школа, Київ 1976. 139 с.
- ГОРПИНИЧ В. О.: Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Слово-твір. Морфологія. Вища школа, Київ 1999. 208 с.
- ГРИЩЕНКО П. П.: Прикметник в українській мові. Наук. думка, Київ 1978. 207 с.
- ГУМЕЦЬКА Л. Л.: Нарис словотворчої системи української актової мови XIV-XV ст. Вид-во АН УРСР, Київ 1958. 298 с.
- ЖИТЕЦЬКИЙ П. И.: Очерк звуковой истории малорусского наречия. Изд-во Ун-та св. Владимира, Киев 1876. 376 с.
- ЖИТЕЦЬКИЙ П. И.: Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке. Изд-во Ун-та св. Владимира, Киев 1889. 203 с.
- ЖОВТОБРЮХ М. А.: Відмінкові форми в "Розмові" XVI ст. In: Мовознавство 5/1980, с. 32-43.
- ЗАЛЕСЬКИЙ А. М.: Подовжені приголосні у фонологічній і морфологічній системах української мови. In: Мовознавство 6/1980, с. 56-65.
- Історія української мови. Вступ. Фонетика / М.А.Жовтобрюх, В. М. Русанівський, В.Г.Скляренко. Наук. думка, Київ 1979. 367 с.
- КАЛНЫНЬ Л. Э.: Развитие корреляции твердых и мягких согласных фонем в славянских языках. Изд-во АН СССР, Москва 1961. 136 с.
- КЛИМЕНКО Н. Ф., Карпіловська Є. А.: Словотвірна морфеміка сучасної української мови. Ін-т мовознавства ім О.О.Потебні НАН України, Київ 1998. 161 с.
- КОЗЛЕНКО И. В. Морфология словоизменения глагола в современном украинском литературном языке. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01. Киев. ун-т им. Т. Шевченко, Киев 1992. 18 с.

- КОМАРОВА Л. І.: Функціональна характеристика морфонологічних альтернатив у системі парадигм іменників. In: Українське мовознавство 17/1990, с. 105-111.
- КОСТРУБА П. П.: Фонетика, фонологія і морфонологія (їх предмет і місце в науці про мову) In: Методологічні питання мовознавства. Доповіді на Респ. наук. конференції. Наук. думка, Київ 1996, с. 93-104.
- КРАВЧЕНКО М. В. Словообразовательная морфонология украинского языка. Автореф. дис. ... док. филол. наук :10.02.01. Ин-т языковедения им. А. А. Потебни, Киев 1990. 39 с.
- КУБРЯКОВА Е. С., Панкрац Ю. Г.: Морфонология в описании языков. Наука, Москва 1983 . 119 с.
- КУДРЯВЦЕВ Ю.: Очерки по русской исторической фонологии и морфонологии. Дис. Тартуский ун-т, Тарту 1996. 155 с.
- КУЗНЕЦОВ П. С.: О возникновении и развитии звуковых чередований в русском языке. In: Изв. АН СССР. Отд-ние лит-ры и языка 1/11/1952, с. 61-75.
- КУЗНЕЦОВ П. С.: О принципах изучения грамматики. Изд-во Моск. ун-та, Москва 1961. 100 с.
- КУЗНЕЦОВ П. С.: Чередования в общеславянском "языке-основе". In: Вопросы славянского языкознания 1/1954, с. 24-67.
- МАКАЕВ Э. А., КУБРЯКОВА Е. С.: Отличительные черты морфонологии германских языков с историко-типологической точки зрения. In: Историко-типологические исследования морфологического строя германских языков. Наука, Москва 1972, с.7-39.
- МАТВИЯС Ю. С.: Іменник в українській мові. Рад. школа, Київ 1974. 184 с.
- МЕЙЕ А.: Общеславянский язык. Перев. с франц. Изд-во иностр. лит-ры, Москва 1951. 491 с.
- МЕЛЬНИЧУК А. С.: Роль аналогии в переходном смягчении общеславянских g, k, x в dz, s, š. In: Питання слов'янського мовознавства. Вид-во Львів. ун-ту, Львів 1958, с. 88-113.
- ПОПОВ М. Б.: Проблемы исторической морфонологии и падение редуцированных гласных. In: Вестник ЛГУ 14/1982, с. 84-91.
- ПОТЕБНЯ А. А.: Из записок по русской грамматике, т. IV. Изд-во АН СССР, Москва 1941. 301 с.
- ПОТЕБНЯ А. А.: К истории звуков русского языка. Воронеж 1876. 243 с.
- РУСАНІВСЬКИЙ В. М.: Структура українського дієслова. Наук. думка, Київ 1971. 315 с.
- САМІЙЛЕНКО С. П.: Нариси з історичної морфології української мови, ч. 1. Рад. школа, Київ 1964. 234 с.; ч. 2. Вища школа, Київ 1970. 190 с.
- СКЛЯРЕНКО В. Г.: Нариси з історичної акцентології української мови. Наук. думка, Київ 1983. 239 с.
- ТИМОШЕНКО П. Д.: Взаємозв'язки між фонетичними і морфологічними явищами в українській мові. In: Питання історичного розвитку української мови. Вид-во Харківського ун-ту, Харків 1962, с. 180-192.

- ТРУБЕЦКОЙ Н. С.: Некоторые соображения относительно морфонологии. In: Пражский лингвистический кружок. Сб. статей / Сост., ред. и предисл. Н. А. Кондрашова. Прогресс, Москва 1967, с. 115-118.
- ШЕВЕЛЬОВ Ю.: Історична фонологія української мови. Акта, Харків 2002. XII, 1054 с.

Резюме

Статья посвящена исследованию проблем морфонологии в украинской исторической лингвистике. Это направление, у истоков которого находились такие выдающиеся лингвисты, как А. Мейе и Н. Трубецкой, в Украине получило развитие в трудах А. Потебни, П. Житецкого, Л. Булаховского, А. Мельничука, Ю. Шевелева, М. Жовтобрюха и других. Подчеркивается, что определение статуса морфонологии, задач ее исследования, единиц описания, основных понятий и терминов стало возможным благодаря взаимодействию лингвистики исторической и описательной. В частности, диахронный анализ доказывает автономный характер морфонологической системы.